

İKİ ÖNCÜ AMERİKALI MİSYONERİN KALEMİNDEN 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA NAHÇIVAN VE ÇEVRESİ

Ayşegül KUŞ*

ÖZ

Nahçıvan, oldukça eski bir yerleşim yeridir ve arkeolojik kazı ve araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla, iskân tarihi paleolitik döneme kadar uzanır. Nahçıvan'ın İran-Kafkasya, Karadeniz ve Hazar Denizi ile Anadolu arasındaki ticaret yollarının üzerinde olması, eski çağlardan itibaren pek çok devletin burada hâkimiyet mücadelesine sebebiyet vermiştir. Urartular, Medler, Persler, Seleukos Krallığı ve Sasaniler bu devletlerden bazılarıdır. Hz. Osman devrinde Dvin ve Tebriz gibi önemli şehirler ele geçirildikten sonra Nahçıvan da alınmıştır. Abbasiler döneminden itibaren günümüzdeki Azerbaycan topraklarına yerleşmeye başlayan Türkler, Selçuklular zamanında bölgeyi ele geçirmişlerdir. Moğol istilası esnasında büyük zarar gören şehir, bu dönemde Altınordu ve İlhanlı hâkimiyeti altına girmiştir. 15. yüzyılda bölgede yaşanan hâkimiyet mücadelesine Karakoyunlular, Akkoyunlar ve Safeviler de katılmıştır. 1514 yılından itibaren Nahçıvan, yer yer Osmanlı yönetimine girmiş ve çıkmıştır. III. Mehmed döneminde Osmanlı topraklarında baş gösteren Celali isyanlarını fırsat bilen Safeviler, 1603'te Nahçıvan'ı tekrar kendi topraklarına katmayı başarmışlardır. 19. yüzyılın başlarında ise Kafkaslar, Rusya ile İran arasında tam bir hâkimiyet mücadelesine sahne olmuş ve Nahçıvan, Kafkaslarda yayılmacı bir politika izleyen Rusya tarafından 1827'de işgal edilerek Rus yönetimi altına girmiştir. Doğuya yönelik ilgilerinin bir uzantısı olarak çok sayıda batılı seyyah ve araştırmacı siyasi, sosyal ve ekonomik vb. çeşitli amaçlar doğrultusunda Kafkasya'ya gelmişlerdir. Bu ilgi özellikle 19. yüzyılda, sömürgecilğe ve batılı devletlerin emperyalist emellerine koşut olarak daha da artmıştır. Bu nedenle, ülkelerinin birtakım siyasi ve ekonomik çıkarlarını gözetmek adına çok sayıda batılı seyyah ve araştırmacı doğuya çeşitli seyahatler yapmışlardır. Bu seyyahlardan ikisi, 19. yüzyılın ilk yarısında Anadolu, Ermenistan ve Kuzey batı İran'ı ziyaretleri esnasında bölgeye gelen Amerikan Board misyonerlerinden Eli Smith ve H. G. O. Dwight'tır. Bu çalışmanın amacı onların Nahçıvan'daki ziyaretleri esnasında kaleme aldıkları gezi notlarından yola çıkarak 19. yüzyılın ilk yarısında bölgenin içinde olduğu, özellikle fizikî ve sosyo-kültürel durumu ele alarak değerlendirmek ve bölge tarihinin aydınlatılmasına katkı sağlamaktır. **Anahtar Kelimeler:** Misyoner, Eli Smith, H. G. O. Dwight, Nahçıvan, fizikî yapı, siyasi yapı, sosyo-kültürel yapı, ekonomik yapı

* Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, aysegulkus@hotmail.com

NAKCHIVAN AND ITS VICINITY IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY FROM THE PEN OF THE TWO PIONEER AMERICAN MISSIONARIES

ABSTRACT

Nakhçıvan is an ancient place; the findings of archaeological excavations and research that the settlement dates back to the Paleolithic era. Since ancient times, the strategic importance of Nakhçıvan, due to its situation on the trade routes between Iran-Caucasia, the Black Sea–The Caspian Sea and Anatolia, led to many nations fighting for domination in the region. These nations included the Urartians, Meds, Persians, the Kingdom of Seleukos, and the Sassanids. During the reign of Caliphate Osman, such towns as Dvin in Armenia and Tabriz in Iran, and then Nakhçıvan, were taken. The Turks, who had started to settle in Azerbaijan during the reign of Abbasis, took the region during the period of Seljuks. During this period, Nakhçıvan, which was considerably destroyed during the invasions of the Mongols, remained under the domination of the states of Golden Horde and Ilhans. In the 15th century, Akkoyunlus, Karakoyunlus, and the Safevis also fought for domination in the region. From 1514 onwards, Nakhçıvan slipped in and out of the Ottoman administration. In 1603, during the reign of Selim III, when the Celali events emerged, the Safevis retook Nakhçıvan. At the beginning of the 19th century, Caucasia was the location of the battle for domination between Russia and Iran, and in 1827 Nakhçıvan was invaded by Russia following an expansionist policy. As result of their political, social, and economic purposes interests in the east, several western travelers and researchers visited the region. This interest increased, especially during the colonialism of the 19th century. Therefore, many western travelers and researchers visited the Ottoman lands in order to pursue their country's political and economic interests. Two such travelers were the American Board missionaries Eli Smith and H.G.O. Dwight, who came to the region in the first half of the 19th century during their visit to Anatolia, Armenia, and north-west Iran. Using the travelogues they recorded during their visit to Nakhçıvan, this study aims to evaluate the physical and socio-cultural structure of the region at the beginning of the 19th century and contribute to the history of the region.

Keywords: Missionary, Eli Smith- H. G. O. Dwight, Nakhçıvan, physical structure, political structure, socio-cultural structure, economic structure

Giriş

Nahçıvan, Aras nehrinin sol kolu olan Nahçıvan Çayı'nın sağ kıyısında deniz seviyesinden 910 m. yükseklikte kurulmuştur. Nahçıvan'ın ne zaman kurulduğu ve kimler tarafından iskân edildiğine ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Fakat çeşitli efsaneler ve halk rivayetlerine göre burası Nûh'un gemisinin durağı olarak tasvir edilir.¹ Nahçıvan adı muhtelif devirlerde ve kaynaklarda farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Ptolemaeus Coğrafyası'nda (2. y.y) Nahçıvan'dan, "Naksuana" olarak bahseder. Ermeniler Nahçıvan adını nah-icevan halk ağzı ile izah ederler ve şehri Vaspurakan yahut Siunikh vilayetinde gösterirler.² 17-18.yüzyıla ait resmi devlet belgelerinde ise "Nahçevan", "Nakşi-cihan" olarak kaydedilmiştir. "Dünyanın Güzelliği" manasına

¹ Hüsamettin M. Karamanlı, "Nahçıvan", *DİA*, c. 32, İstanbul, 2006, s. 294.

² Vladimir Minorsky, "Nahçıvan", *IA*, c. 9, İstanbul, 1998, s. 34.

da gelen Nahçıvan sözcüğünün anlamı hakkında çeşitli görüşler vardır. Şehrin adını “Nuh Tufanı” ile açıklayarak “İlk dayanak” manasına geldiğini ileri sürenler olduğu gibi, Sasani hükümdarı Behram’ın lakabı olan “Nehçir” sözcüğünden türediği yolunda da bazı görüşler mevcuttur.³ MS. 3. yüzyılda Sasani hâkimiyetinde varlığını sürdüren Nahçıvan, Sasani-Bizans mücadelelerine maruz kaldığından sık sık el değiştirmiştir. Bölgede meydana gelen bu siyasi mücadelelere İslam orduları son vermiş ve Nahçıvan Hz. Osman zamanında Habib b. Mesleme tarafından 654’te fethedilmiştir. 10. yüzyılın başlarında Abbasi etkinliğinin zayıflaması sonucu yerel beylerden Saciler Nahçıvan’a hâkim olmuşlardır. Şehir, 932-937 tarihleri arasında Deysemeler’in, 941 tarihinden itibaren ise Nahçıvan Şahlığı adındaki bir yerel beyliğin başkentidir.⁴ Kalankatlı Moses, bu dönemde Arapların eski güçlerini kaybettiklerini ve yerlerine Deylemler adında başka bir halk geldiğini söyler. Ona göre, Deylemleri’in Salar adlı tanınmış liderleri hâkimiyetini uzaklara yayarak içinde Albanya’nın da bulunduğu İran’ı, Ermeniyeye’yi zapt etmiş ve Berde’ye gelerek şehri ele geçirmiştir.⁵

Azerbaycan her ne kadar Hunlar, Göktürkler ve Hazarlar zamanında Türklerin kontrolünde kalmış ise de Müslüman Oğuzlar (Türkmenler) bölgeye Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan önce 420’den (1029) itibaren gelmeye başlamışlardır. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Azerbaycan’a düzenlediği ilk fetih teşebbüslerinden bir sonuç alamamakla birlikte, daha sonra bizzat katıldığı seferler sonunda bölgeye hâkim olmuştur (1054). Sultan Alparslan ise, hemen hemen bütün Azerbaycan’ı Selçuklu İmparatorluğu’na katmıştır.⁶ Nahçıvan şehri, 1118’de Irak Selçuklularının, 1146’da da bağımsız bir atabeylik olan İldenizlilerin egemenliği altına girerek 1174 yılına kadar bu devletin başkenti olmuştur.⁷ Kent, 1221’de Moğolların şehri ele geçirmesinden sonra gerileme süreci içine girmiştir. Şehir, Ebû Said Bahadır Han’ın ölümünün ardından çeşitli dönemlerde Moğol kökenli sülaleler olan Çübâniler, Cuciler, Celâyirîliler ve Muzafferîler gibi devletlerin idaresinde kalmıştır.⁸ 1387’de ise, Timur tarafından zapt edilmiştir. Azerbaycan’daki hâkimiyet mücadelelerine 15. yüzyılın başlarından itibaren Karakoyunlu Türkmen Beyliği’nin de katıldığı görülür.⁹

Nahçıvan’daki Karakoyunlu hâkimiyeti, Cihanşah’ın 1467 yılında Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan tarafından öldürülmesi üzerine son bulmuştur.¹⁰ Akkoyunlu egemenliği ise, 1501 yılında Şah İsmail’in Akkoyunlu Devleti’ni yıkmasıyla son bulmuş, Güney Azerbaycan şehirleri ile birlikte Nahçıvan da Safevi topraklarına katılmıştır.¹¹ Osmanlı Devleti’nin bölgeye ilk akınları Yavuz Selim zamanında (1512-1520) olmuştur. Osmanlılara rakip olan Safevi Devleti üzerine, 1514 yılında çıkılan

³ Rauf Memmedov, *Nahçıvan Şehrinin Tarihi Öçerki*, Bakû, 1977, s. 26-28.

⁴ Vladimir Minorsky, “Özbek”, *İ.A.*, c. 9, İstanbul, 1993, s. 488-490.

⁵ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, Çev. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 308.

⁶ Ziya Musa Buniyatov, “Azerbeycan”, *DİA*, c. 4, İstanbul, 2006, s. 319.

⁷ Erdoğan Merçil, “İldenizliler (Azerbaycan Atabekleri)”, Red. H. D. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 9, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, s. 81-110.

⁸ Rauf Memmedov, *a.g.e.*, s. 78-93.

⁹ Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, c. I, TTK Yayınları, Ankara, 1992; Hasan Babacan, *1590 (H.999) Tarihli Tahrir Defterine Göre Revan Kazası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1994.

¹⁰ Faruk Sümer, “Akkoyunlular”, *İ.A.*, T.D.V., c. 2, 1989, s. 270-274.

¹¹ İ. H. Unzuçarşılı, İ. Hakkı Unzuçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 191-192.

sefer Çaldıran Zaferi ile sonuçlanmıştır. Bu sefer sırasında Sultan Selim, Revan (Çukursa'ad) ve Nahçıvan'ı Osmanlı topraklarına dâhil etmiştir.¹² Kanuni Sultan Süleyman devrinde Safevilere karşı yapılan seferlere devam edilmiş ve ilk İran seferine 1534'te çıkmıştır. Ancak Osmanlılar tarafından ele geçirilen Tebriz ve diğer Azerbaycan şehirleri, Osmanlı ordusunun bölgeden çekilmesi ile tekrar Safevilerin eline geçmiştir.¹³ Kanuni, Nahçıvan Seferi de denilen III. İran seferine 1553 yılı Ağustosunda çıkmıştır. Bu seferde Osmanlı kuvvetleri Nahçıvan şehrini ele geçirmiştir. Çaldıran Seferi'nden beri süre gelen Osmanlı-Safevi savaşlarına son verilmiş ve 1555 Amasya Anlaşması'na göre Nahçıvan Safevilere bırakılmıştır. Osmanlı-Safevi barışı, III. Murad döneminde bozulmuştur. Osmanlı Devleti Kafkasya ve Azerbaycan'a yönelik 1578 yılında başlayan ve yaklaşık 12 yıl süren büyük bir harekât başlatmıştır. 1578 yılındaki ilk sefer sırasında Lala Mustafa Paşa tarafından fethedilen Nahçıvan'da Osmanlı hâkimiyeti fazla sürmemiş, şehir 1588'de tekrar Safeviler'in eline geçmiştir.¹⁴ Daha sonra tahta çıkan III. Mehmed döneminde Şah I. Abbas içte barışı sağlayarak 1603 yılında Osmanlı kuvvetlerini mağlup etmiştir. Bu mücadele sonucunda Safevi Devleti Osmanlıların elinde olan, Tebriz, Revan, Nahçıvan ve Kars'ı ele geçirmiştir.¹⁵ Nahçıvan, 18. yüzyılın başlarında (1724-1735) tekrar Osmanlı yönetimi altına girmiş, ancak 1735 yılında kent Nadir Şah Afşar'ın hâkimiyeti altına geçmiştir.¹⁶ Fakat 1747'de Nadir Şah'ın katli üzerine İran'da yeniden anarşi baş göstermiştir. Bu kargaşalıktan faydalanan Azerbaycan Hanlıkları bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Kafkasya Azerbaycan'ı denilen Aras'tan yukarıdaki hanlıklar ise müstakil ve yarı müstakil durumlarını muhafaza etmişlerdir.¹⁷

Diğer Azerbaycan hanlıkları gibi Nahçıvan Hanlığı da Güney Kafkasya'ya inmek isteyen Ruslarla amansız mücadeleler yürütmüştür. Birinci Rus-İran Muharebesi (1805-1813) döneminde Nahçıvan Hanlığı, Rus kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Ancak Gülistan Antlaşması ile Ruslar bölgeyi boşaltmıştır.¹⁸ 1826'da Rusların, Erivan Hanlığı'na taarruzları üzerine İran ile Rusya arasında yeniden savaş başlamıştır. İran Prenslarından Abbas Mirza ordusunun Aras'ı geçmesiyle Nahçıvan ve Erivan'da çok kanlı çarpışmalar olmuş ve 7 Haziran 1827'de Nahçıvan, Ruslar tarafından işgal edilmiştir.¹⁹ Geri çekilmek zorunda kalan Abbas Mirza'nın ordusunu takip eden Ruslar, Aras'ın güneyindeki Makû, Hoy, Selmas ve Karabağ Hanlıklarını işgal ederek Tebriz'e girdiler.²⁰ 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Aras Nehri ve

¹² Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi (1451-1490)*, TTK Basımevi, Ankara, 1993, s. 100-120.

¹³ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 148-152.

¹⁴ Mücteba İlgürel, "III. Murad", Red. H.D. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c.10, Zafer Matbaası, İstanbul, 1989, s. 393.

¹⁵ Hakan Karagöz, *1590 Tahririne Göre Nahçıvan Kazası*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2001, s. 16.

¹⁶ F. Eliyev -Eliyev M., *Nahçıvan Hanlığı*, Bakü, 1996, s. 48.

¹⁷ Buniyatov, "Azerbeycan", s. 320.

¹⁸ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, 2008, s. 188.

¹⁹ John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, London, 1908, s. 165.

²⁰ Osmanlı Devleti ve Rus sınırlarına komşu olan Azerbaycan Eyaleti, Tebriz, Urumiye, Hoy, Merağa, Merend, Erivan, Nahçıvan, Eher, Erdebil ve Meyane şehirlerinden oluşmaktaydı. Bu eyalette görev yapan şehzadeler tahta geçmede birinci önceliğe sahip olurdu. Eyaletin başkenti ise stratejik bir konumda olan

Talış dağları sınır tutularak Erivan ile Nahçıvan Hanlıkları, Rusya'ya bırakıldı. Bu tarihten itibaren Aras'ın kuzeyinde bulunan Azerbaycan hanlıkları Rus hâkimiyeti altına girmiştir. Fakat bu durum, bütün hanlıkların idari olarak hemen Rus rejimine girdiği anlamına gelmemektedir.²¹ Nitekim Gence ile Bakû'de 1804 ve 1808'de Rus askeri idaresi tesis edilmiş iken²², bu rejim diğer hanlıklarda uzun zaman sonra tatbik edilmiştir. Böylece Nahçıvan Hanlığı da varlığını 1840 yılına kadar devam ettirmiştir.²³ Osmanlı coğrafyasında 19. yüzyılda ortaya çıkan birtakım siyasi ve ekonomik gelişmelere koşut olarak, aralarında tüccar, kâşif, maceracı, misyoner, botanikçi, konsolos, böcek bilimci vs. olmak üzere çok sayıda batılı seyyah ve araştırmacı kendi ülkelerinin çıkarları doğrultusunda doğu hakkında çeşitli konularda bilgi toplamak amacıyla uzun yolculuklara çıkmışlardır. Bu seyyahlar arasında Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerini örgütlemek için bulunan iki Amerikalı misyoner Smith ve Dwight²⁴ da yer almaktadır. Onlar seyahatleri esnasında Güney Kafkasya'yı ziyaret

Tebriz'di bkz. Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 19.

²¹ Aslında Rusların Kafkasya'da yayılmaları Altınordu Devleti'nin Timur tarafından yıkılması bu devletin Kırım, Kazan, Astarhan, Nogay ve Sibir hanlıklarına bölünmesi gibi kimi siyasi gelişmeler sonucu olmuştur. Bu durum, Türk Dünyasından çok Rusya'nın işine yaradı. Nitekim Rus prensleri ancak bu hadiseden sonra derlenip toparlanma, hatta Türk saldırılarına karşı koyma ve nihayet karşı saldırıya geçebilme gücünü elde ettiler. Rusların bölgede işini kolaylaştıran husus ise, hanlıkların kendi aralarındaki mücadeleler sonucunda zayıf düşmeleri idi bkz. A. Yu Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s. 309-310; Bununla birlikte, 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Moskova Knezliği, bölgedeki siyasi dengeleri i değiştirebilecek bir konuma ulaşmıştı. 1547'de tahta geçen IV. İvan (Korkunç İvan), Türk hanlıklarının içinde bulunduğu bölümlükten faydalanmasını bildi. Kazan'daki iç mücadeleler, buranın coğrafi konumu sebebiyle Rus hücumlarına kolayca maruz kalması ve diğer ürk devletlerinden yardım alamamasından dolayı Rusların Kafkasya'ya yönelik yayılışının ilk kurbanı oldu. İvan yaptığı dördüncü sefer sonucunda Kazan'ı 1552'de zapt etti. 1556 yılında da Astarhan Hanlığı Rus hâkimiyeti altına girdi. Böylece Rusya tarihinde yeni bir devir başlamış oldu bkz. Akdes Nîmet Kurat, *Rusya Tarihi - Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Rusya, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1987, s. 154.

²² *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri -Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy- (1578-1914)*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 4, Ankara, 1992, s. 48, 51.

²³ *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri -Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy- (1578-1914)*, s. 53. Rusya'nın nihai amacı sıcak denizlere ulaşmak ve öncelikle Karadeniz'e ve buradan Türk boğazları vasıtasıyla Akdeniz'e açılmakla mümkündü. Osmanlı Devleti'nin gücü oranında Karadeniz'in kuzeyinde bulunan güçlü Kırım Hanlığı, Rusların Karadeniz'e inmelerinde büyük engel oluşturmakta idi. Hanlık eski gücünü kaybedene kadar boş durmayan Rusya, bir yandan Kazan ve Astrahan gibi kimi Türk hanlıklarının sınırlarına katarak güç toplarken, diğer taraftan da Kırım ve Kafkasya'nın istilasına zemin hazırlamakla meşgul idi bkz. Cengiz Fedakâr, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, s. 3.

²⁴ Board misyonerleri Anadolu ve Orta Doğu'daki çalışmaları sonucunda bölgenin sosyal, kültürel, ekonomik, dinî, tarihî, sağlık, vs. durumları hakkında edindikleri bilgiler ile yeni stratejiler belirlerken, bölgedeki Ermeniler, Gürcüler, Nasturiler ve Keldaniler gibi toplulukların daha yakından tanınması ve neler yapılması gerektiği üzerinde de düşünmüşlerdir. Bu amaçla, American Board tarafından Eli Smith ve H. G. Otis Dwight "Ermenistan" adı verdikleri bölgeye gönderildiler. İzmir'de Anadolu'ya ayak basan bu iki misyoner, Balıkesir üzerinden İstanbul'a geçip Ermeni patriği ile görüşükten sonra İzmit, Ankara, Tosya, Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan, Erzurum, Kars, Arpaçay, Tiflis, Şuşa, Datev, Nahçıvan, Erivan, Eçmiyazın, Tebriz ve Urmiye'yi ziyaret ettiler. Amerika'ya dönüş seyahatlerini Trabzon-İstanbul-Malta üzerinden gerçekleştiren Smith ve Dwight, gezilerini bir buçuk yılda tamamlamış ve Ermenilerin nüfus, sosyal, ekonomik, idari, eğitim ve kültür yapıları hakkında ayrıntılı bilgiler toplamışlardır bkz. Ömer Turan, "Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H. G. O. Dwight'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler",

etmişler ve seyahatleri esnasında yol güzergâhları üzerinde bulunan Nahçıvan'da da bulunmuşlardır. Protestan misyonerlerin burada kaldıkları süre zarfında Nahçıvan ve yakın çevresine dair izlenimlerinin de yer aldığı gezi notları “Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor and into Gorgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas” adıyla iki cilt halinde 1833 yılında yayımlanmıştır. Bu çalışmanın amacı, 1830 yılında Nahçıvan ve çevresinde bulunan iki misyonerin burada kaldıkları süre zarfında kayıt altına aldıkları gezi notlarından yola çıkarak bölgenin o dönem içinde bulunduğu fizikî, sosyal ve kültürel yapısını aydınlatmak ve böylece bölge tarihinin aydınlatılmasına yönelik katkılar sağlamaktır.

1. Fizikî Yapı

Seyahatnamelerin içerdiği bilgilerin büyük bir kısmını ziyaret ettikleri yerlerin fizikî tasvirlerinin oluşturduğu dikkat çekmektedir.²⁵ Bu nedensiz değildir; zira seyyahların kendi okuyucu kitlelerinin ilgisini çekecek bazı farklılıkları yakalama amacıyla oldukları ve bu farklılıkları dikkatle kayıt altına aldıkları söylenebilir. Bu yüzden onlar, fizikî yapısı başlığı altında bir yerin yüzey şekilleri, kentin simgesi durumundaki özel oluşumlar gibi topografik tanımlar, yerleşim alanı ve genel görünümü, iklim ve bitki örtüsü, çarşısı, meydan ve pazarları, kalesi yahut limanı, sokaklar, mahaller ve konut tipleri, ulaşım ağı, dinî, askerî, sosyal ve ticari amaçlı yapılar, vs. betimlemeye ayrı bir özen gösterirler.²⁶ Aynı anlayışın izlerini, Smith ve Dwight'ın Nahçıvan'ın fizikî yapısına ilişkin verdikleri bilgilerde de görmek mümkündür.

Smith ve Dwight öncelikle Nahçıvan şehrinin coğrafi konumunu belirlemeye yönelir. Onlara göre, şehir, Aras nehrinin hemen yakınındaki alüvyonlu düzlükten yüksek bir noktada, nehre yaklaşık olarak iki fersah²⁷ uzaklıkta kurulmuştur. Ayrıca dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biri olma onuruna sahiptir. Ermeni etimolojisine göre şehrin adı “ilk gelinen yahut yerleşilen yer” demektir. Zira Ermenilere göre, Nuh peygamber, Ararat Dağı'ndan indikten sonra buraya yerleşmiştir. Smith ve Dwight, Ermenilerin öne sürdükleri bu iddianın sağlam bir temele dayanmadığını ileri sürerler. Çünkü onlara göre, antik dönem yazarlarından Ptolemy eserinde şehirden “Naksuana” olarak söz etmektedir.²⁸ Smith ve Dwight'ın iddialarının aksine, 17. yüzyıl gezginlerinden olan tacir Tavernier Ermenilerin Nahçıvan'nın dünyanın en eski kenti olduğuna inandıklarını ve şehrin Nuh'un gemisinin karaya oturduğu dağa yaklaşık

'Ermeni Soykırımı' İddiaları-Yanlış Hesap Talât ve 'Tehcir'den dönünce, Der. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, 2006, s. 194-195.

²⁵ Emre Madran, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, (21-25-Eylül 1981), c. III, TTK, Ankara, 1985, s. 1305.

²⁶ Özgür Yılmaz, “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, 2013, s. 601.

²⁷ Fersah, 12.000 adıma veya 1 saatlik yola denk geldiği kabul edilen eski ölçü birimidir. Denizcilikte kullanılan eski Türk gemicilerinin kullandığı fakat günümüzde kullanılmayan 3 deniz miline eşit uzaklık birimidir. Yaklaşık olarak 5685 metreye eşittir. Bir Arap fersahı 5.76 km'dir ve bir Fars fersahı ise 6.23 km'dir.

²⁸ Eli Smith, *Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor and into Gorgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, vol. II, Corcker and Brewster, Boston, 1833, s. 60.

olarak üç mil uzaklıkta olduğunu söyler. Tavernier'e göre, etimolojik olarak kentin adı Ermeniceden gelir. Ermenicede "nak" *gemi*, "sivan" ise *konmuş* yahut *oturmuş* demektir.²⁹

Smith ve Dwight'a göre, kış olmasına rağmen, şehrin içinde ve çevresinde yeşil ağaçlar ve bitkilerin yanı sıra ayva, armut, elma, kavun, nar ve üzüm gibi meyvelerle dolu olan bağ ve bahçelerin bulunması oldukça dikkat çekicidir. Pazarın kışın dahi çeşitli meyvelerle dolu olması Nahçıvan'ın verimli bir yer olduğunun en önemli bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Smith ve Dwight'ın bu yargısı yersiz değildir; çünkü 1590'lı yıllarda bile Nahçıvan kazasında büyük kısmı şehir merkezinde olmak üzere, halkın ekseriyetinin bağcılıkla uğraştığı bilinmektedir. O tarihlerde, kaza genelinde 222'si şehir merkezinde, 63'ü köylerde olmak üzere toplam 285 bağ bulunmaktaydı. Buna ek olarak, şehir halkı bağların % 72'sini elinde bulunduruyordu ve bu bağlardan elde edilen gelir, şehir merkezi için tutulan kayıtlara göre toplam maktu gelirin de % 98'ine karşılık gelmekteydi.³⁰ Ekinleri ve bağları sulamak için şehre özel kanallar bile yapılmıştı.³¹ Dolayısıyla Osmanlı yönetimi altında olduğu 16. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılda bağ ve bahçelerin Nahçıvan'ın ekonomik yaşamında önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.

Smith ve Dwight, Ermenilerin, Nahçıvan'da ilk çiftçinin Nuh peygamber olduğuna ve ilk üzüm bağını onun kurduklarına inandıklarını söylerler. Şehrin gözlemledikleri durumuyla bu anlatı arasında anlamlı bir bağ olduğunu söylerler. Nahçıvan'da, üzümün yanında oldukça bol miktarda kavun da yetişir ve ekmele birlikte kavun, halkın gündelik yiyeceği arasındadır. Dünyanın her yerinde olduğu gibi meyve bolluğu aynı zamanda iyi sulanan bahçelerin yol açtığı mikroplu hava yüzünden bazı hastalıklara da yol açmaktadır. Öte yandan kentteki meyve bolluğu, halkın tek düze, yani sadece meyvelerle beslenmesine de yol açmaktadır. Bu nedenle, şehir verimliliğiyle ünlü olduğu kadar hastalıklarıyla da ün yapmıştır.³² Her iki seyyahın verdiği bilgilerden Nahçıvan'ın üzerinde kurulu olduğu bölgenin oldukça verimli, meyve açısından oldukça zengin bir nokta olduğu ve özellikle bölgede yetişen üzümlerin kalitesinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bunun bir bedeli vardır; bu ise tek düze beslenme alışkanlığı ve sulak arazinin oluşturduğu hastalıklardır.

Smith ve Dwight, Nahçıvan bölgesinin bitki örtüsünden sonra şehrin genel görünümünü betimlemeye yönelirler. Onlar, şehrin 1826-1828 tarihleri arasında yapılan İran ve Rusya arasındaki en son savaştan oldukça olumsuz etkilendiğini ve halkın şehri tekrar eski haline getirecek enerjisi kalmadığından söz ederler. Hatta kentte nereye göz çevrilse, yıkılmış ve harap halde duvarlar görülmektedir. Bu binaların çoğu da kurutulmuş çamurdan, yani kerpiçten yapılmıştır. Binaların içinde bulunduğu köhne durum, kentte kötü bir görünüm yaratmakta ve hayalet bir şehir görüntüsü oluşturmaktadır. Bu durumun kendilerini de olumsuz yönde etkilediğini dile

²⁹ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 79.

³⁰ Karagöz, *a.g.t.*, s. 31.

³¹ Vefa Kurban, "18.-19. Yüzyıllarda Azerbaycan Şehirlerinde Sosyal ve Siyasi Durum", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 11, S. 1, 2009, s. 182.

³² Smith, *a.g.e.*, s. 60-61.

getirirler.³³ Smith ve Dwight'ın en son savaş diye nitelediği Rusya-İran savaşıdır. İran 1813 yılında imza edilen Gülistan Antlaşmasından sonra Güney Kafkasya topraklarında hak iddia etmeyeceğini kabul etmiş, ancak yönetimde bulunan Kaçar Hanedanı, İngiltere ve Fransa'yla işbirliği yaparak, Rusya'ya karşı saldırıya hazırlanmıştır. Kuzey Azerbaycan Hanlıklarını ele geçirmek üzere, 16 Temmuz 1826 tarihinde harekete geçen İran ordusu, ilk başlarda başarı kazanır gibi olduysa da savaşın daha sonraki safhalarında mağlubiyete uğramış, Rus ordusu 1 Ekim 1827 tarihinde Revan'ı, ardından da Nahçıvan'ı ele geçirmiştir.³⁴ Seyyahların verdikleri bilgilerden adı geçen savaşın Nahçıvan kentinin fizikî yapısı üzerinde önemli hasarlar yarattığı ve pek çok yapıyı işlevsiz hale getirdiği anlaşılmaktadır. Onlar 17. yüzyılın sonlarında bölgeyi ziyaret eden Fransız gezgin Chardin'in de kentten "harabeler yığını" ve "acıması bir yer" olarak söz ettiğini belirtirler.³⁵ Benzer şekilde, Tavernier, 17. yüzyılın ikinci yarısının başlarında kenti ziyareti esnasında Nahçıvan'ın oldukça büyük bir şehir olduğunu, ancak Osmanlı ordusu tarafından tamamıyla harabeye çevrildiğini aktarır. Ona göre, kentte Türkler tarafından yıkılan birçok Şii'lere ait caminin kalıntılarına rastlanmaktadır. Zira Peygamber Hz. Muhammed'in müritleri Ali'nin müritlerinin camilerine girmeyi istemezler. Ali'nin müritleri de diğerlerinin camilerine girmezler. Bu nedenle, Nahçıvan, Türkler ve İranlılar arasındaki savaşın sonucuna bağlı olarak birbirlerinin camilerini yıkıp durmuşlardır.³⁶ Bu veriler de gösteriyor ki, Nahçıvan her el değiştirmede, büyük bir yıkıma maruz kalmıştır. Smith ve Dwight'ın gezdiği dönemde ise bu yıkım İran ve Rusya arasında geçen savaştan kaynaklanmaktadır. Seyyahlar, şehir yıkık olduğu için kalacak yer bulmakta sıkıntı çektiklerini ima ederek şöyle demektedirler:

Revan'dan dönünce, daha iyi bir oda bulabileceğimizi umut ediyorduk. Bu nedenle bize misafirperverlik göstererek kendi evinde ağırlamak isteyen yöneticinin nazik teklifini kabul ettik. Ancak bize ayrılan oda, içinde atların ve seyislerin olduğu bir ahırdı. O kadar karanlıktı ki, bir şeyler okumak bile olası değildi. Burayı ilk gördüğümüzde, bunun bir hakaret olmadığından emin olduğumuz için, kendisine teşekkür ettik ve oradan ayrıldık. Kentte daha iyi bir yer bulabilme şansımızın pek yüksek olmadığını düşünerek daha önce kaldığımız eski kervansaraya döndük.³⁷

Her iki seyyahın verdiği bilgilerden, İran ve Rusya arasında 1826 yılında ortaya çıkan ve 1827 yılında Nahçıvan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle sonuçlanan savaşın, kentin fizikî yapısı üzerinde olumsuz izler bıraktığı ve kent halkının savaşın sebebiyet verdiği bu olumsuzlukları ortadan kaldırmaya yönelik hiç bir hareket içinde bulunmadığı anlaşılmaktadır. Seyyahların kentin genel olarak fizikî yapısına dair verdikleri olumsuz bilgiler, aslında onların savaştan kısa bir süre sonra bölgede bulunmaları ile ilişkili olsa gerektir. Ayrıca 19. yüzyılda doğuya seyahat eden seyyahların ekseriyetinin gezdikleri yerlerle ilgili gelişmişlik ölçütünün yapıların inşasında kullanılan malzemelerle (örneğin taş, kiremit, vs.) kaldıkları yerin sağlıklı

³³ Smith, *a.g.e.*, s. 61.

³⁴ Yeşilot, *a.g.m.*, s. 188. s. 187-199.

³⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 60.

³⁶ Tavernier, *a.g.e.*, s. 79.

³⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 62.

ve temiz olması gibi bazı kriterler olduğu görülmektedir. Sözelimi, 19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'yu ziyaret eden Barkley, Eskişehir'den Karadeniz'e gelirken, yol güzergâhı üzerinde ilk kez Gümüşhane'de konutların çatısının kiremitle kaplandığını gözlemlemiş ve bunu gezi notlarında gelişmişliğin bir işareti olarak yorumlamıştır.³⁸ Dolayısıyla seyyahın zihninde, inşaat yapımında kullanılan malzemeler, çatıların yapılış biçimi, kaldıkları yerlerin konforu vb. gibi unsurlar medeniyetteki gelişmişliğin bir göstergesidir. Benzer olarak, her iki misyonerin gezi anlatımlarında Nahçıvan'daki yapıların, yapımında kurutulmuş çamurun kullanıldığını belirtmeleri ve kaldıkları yerlerin konforsuzluğundan söz etmeleri bu durumla ilişkilendirilebilir.

Misyoner seyyahlar Erivan ve Eçmiyazin'e gitmek için Nahçıvan'dan ayrıldıklarında yol güzergâhları üzerinde bulunan bazı köylere dair de bilgiler aktarırlar. Onlara göre, alüvyonlu Aras nehri yolun biraz aşağısında sol tarafta yer almaktadır. Sağ tarafta rengârenk ve sıra dışı renklerden oluşan dağ silsilesi bulunmaktadır. Ancak hiçbir bitki örtüsüne dair herhangi bir işaret yoktur. Onların bulunduğu yerden çok uzak olmayan bir noktada dağların arasında bir tuz madeni bulunmaktadır. Aynı dağ silsilesinde çalışır halde iki tane daha tuz madeni vardır. Bunlardan biri Nahçıvan'ın kuzeydoğusunda, diğeri ise Erivan'ın batı tarafındadır. Misyonerler ayrıca Azerbaycan'ın büyük bir kısmında ve Aras vadisi boyunca, toprağı sadece birkaç fit³⁹ kazarak mineral tuzuna kolaylıkla ulaşılabildiğinin kendilerine söylendiğini yazarlar. Buna ek olarak, bölgede bunun dışında bir tuz çeşidi tüketilmemektedir; çünkü bu tuz o kadar saftır ki, dünyanın hiçbir yerinde tüketim için bu şekilde uygun hale getirilen başka bir tuz çeşidi olmadığı düşünülmektedir.⁴⁰ Anlattıklarına bakılırsa, at sırtında 4 fersah kadar gittikten sonra güzergâhları üzerindeki Hayık (*Khoik*) adında Nahçıvan yakınlarında bir köye ulaşırlar. Smith ve Dwight etrafı kulelerle çevrili olan bu köyün, ilk görüşte kendilerine Yahudilerin ikamet ettiği büyük bir köy izlenimi verdiğini, ancak köyün içine girdiklerinde bakımsız ve çamurdan yapılmış ve hepsinde Müslümanların yaşadığı 20 kadar haneden ibaret küçük bir köy olduğunu fark ettiklerini belirtirler. Ancak bu köyde de bölgenin genelinde olduğu gibi ahırlar kalacak yer olarak işlev görmektedir. Onlar kendilerine de köyde kalmaları için böyle bir yer ayarlandığını, ancak kendilerine mihmandarlık yapan kişinin bu yerin kalmaları için uygun bir yer olmadığını söylemesi üzerine, daha uygun olan Müslüman ve iki eşi olan birine ait bir evin odasını kiralarlar.⁴¹ Misyoner seyyahlar kaldıkları bu eve dair şu bilgileri aktarırlar:

Açıkçası bu ev, köydeki en iyi ev idi. Evin duvarları, zemini kısacası her şeyi çamurdan yapılmıştı. Neyse ki, ev sahibinin iki eşi olduğundan iki odası vardı. Bunlardan biri bize tahsis edildi. Ancak oda her türlü böceğin olduğu pis bir yerdi. Ev halkı hayvan tezeğinin ısıttığı ve dayanılmaz bir koku yayan silindir şeklinde olan fırından ekmek pişirdiği için odaya yerleşmemiz oldukça gecikti. Bu arada ev sahibimizi ve katircimizi üstlerinde gezinen böceklerden kurtulmak için onları fırının içine silkelerken bulduk. Bu tür bir fırın bizim daha önce görmediğimiz bir şey olmasına rağmen bölgede oldukça yaygın olarak kullanıldığını öğrendik. Bu fırınlarda genellikle ekmek pişirilmekteydi. Biz

³⁸ Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London, 1891, s. 342.

³⁹ Bir fit, 0,3048 metredir.

⁴⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 66.

⁴¹ Smith, *a.g.e.*, s. 69.

de ateşin fırındaki mikropları öldürdüğünü düşünerek kendimizi rahatlamaya çalıştık. Ayrıca ev sahibinin katırcının giysilerinde gezinen böceklerden kurtulmaya çalışmaları da en azından bize onlardan kurtulduğumuza ilişkin kendimizi teselli etmemizi sağladı. Zira Türkiye’de seyahat eden biri için en rahatsız edici şey bu böceklerdir. Bu rahatsız edici duygudan kurtulmanın yegâne yolu ise üstünüzü değiştirmektir. Nihayet kalacağımız yer temizlendi ve süpürüldü. Fakat yaşlı ev sahibimiz bize yere serecek hiçbir şey vermedi. Biz de seyahatimiz esnasında beraberimizde taşıdığımız halıyı yere serdik ve onun üzerinde uyuduk.⁴²

Smith ve Dwight konakladıkları bu köyde Ararat Dağı’nı (Ağrı Dağı) görme şansını da elde ederler. Bu dağ, 5137 metre yüksekliği ile Anadolu’nun en yüksek ve görkemli dağıdır. Ağrı Dağı’nı görkemli kılan onun yalnızca yüksekliği değil, aynı zamanda dinsel kitaplara ve söylencelere de konu olan kutsallığıdır. Örneğin, Ağrı Dağı, Eskiçağın çok tanrılı dinlerinde olduğu gibi, tek tanrılı dinlerin kutsal kitaplarına da konu olmuştur.⁴³ Dolayısıyla misyoner olan Smith ve Dwight’ın da efsaneleşmiş bu görkemli dağa ilgi göstermeleri ve bu dağa dair izlenimlerini kayıt almaları doğaldır. Zira oldukça sağlıksız ve pis koşullarda ikamet etmek zorunda kaldıkları ortamdan uzaklaşmak ve Nuh’un ilk olarak Tanrı’ya sunak inşa ettiği yere gelerek çok uzak bir geçmişe gitmenin kendilerine iyi geleceğini düşünürler. Onlar aslında Nahçıvan şehrine girerken bu dağı görmüşler, ancak Aras vadisinde kaldıkları üç hafta boyunca havanın bulutlu olması, dağın net bir şekilde görülmesini engellemiştir. Onlar ilk olarak bu dağın misafirdi kaldıkları köy ile Erivan arasında yer aldığını ve bu dağı görmek isteyen biri için en iyi noktanın burası olduğunun altını çizerek. Ayrıca Ararat Dağı’nın bölgenin yerli halkı tarafından Ermenice *Masis* ve Türkçe olarak ise Ağrı Dağı olarak isimlendirildiği bilgisini verirler. Dağın Aras’ın karşısında Nahçıvan’ın batısının 57 derece kuzeyinde, Erivan’ın batısının ise 25 derece güneyinde yer aldığını yazarlar. Seyyahlar dağın farklı noktalardan görünümünü ise şu şekilde aktarırlar:

Bu iki yer arasında her noktadan gezgin, bu azametli dağı ayağından zirvesine kadar tüm çıplaklığıyla görebilir Erivan’dan bakıldığında ise, dağ iki zirveli görünür. Bu zirvelerden biri diğerinden daha alçaktır ve kuzeybatıya doğru uzanan dağ zincirinin devamı gibidir. 100 milden⁴⁴ fazla uzak olmayan Nahçıvan’dan ve bizim şu an bulunduğumuz noktadan ise Aras vadisinden yükselen tek başına devasa bir koniyi andırmaktadır. Onun büyüklüğünü engelleyecek herhangi bir nesnenin araya girmeyişi izleyen kişiyi bu manzaradan zevk alması için özgür kılmaktadır. Yılın her mevsimi zirvesi kar ve buzla kaplıdır. Öyle ki, ara sıra çığ oluşur, deprem sesi ile dağın kenarlarından aşağı yuvarlanır. Dik meyilleri Nuh’un nesillerinden hiç kimseye zirvesine ulaşma şansını vermemiştir. Şu anda da baştanbaşa beyaza bürünmüştür. Ona bakarken, bir zamanlar onun zirvesinde yeryüzünün ilk insanların toplandığını düşündük. Aşağıda uzanan vadide gezinti yaparak aslında insan ırkının ikinci beşliğini de ziyaret ediyorduk.⁴⁵

Her iki seyyah Hayık köyünü ziyaretlerinden sonra, bu köyden 4 fersah uzaklıkta olan *Ziveh-Düdengeh* (Ziveh- Düdençe?) adındaki büyük bir köye doğru

⁴² Smith, *a.g.e.*, s. 70.

⁴³ Oktay Belli, “Tarih Boyunca Ağrı Dağı”, *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu (7-11 Eylül 2005)*, İstanbul, 2007, s. 4.

⁴⁴ 1 mil = 1,609344 km.

⁴⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 75-76.

yola çıkarlar. Smith ve Dwight, ilk olarak takip ettikleri yolun oldukça engebeli ve havanın ise dondurucu olduğunu söyleyerek bilgi vermeye başlarlar. Onlar uykuda olan sisin, aşağıda uzanmakta olan Aras vadisine büyük bir göl izlenimini verdiğini belirtirler. Ancak kısa bir süre sonra sis kaybolarak yerini sevimli çok sayıda köye ve geniş ekilmiş arazilere bırakır. Onlara göre, küçük bir köy ve onun etrafında tahıl ve pamuk ekili birkaç arazi dışında Arpaçay'a ulaşana kadar hiçbir ev ve ekili bir arazi görülmemektedir. Öğlen vakti de büyük bir köy olan *Ziveh-Düdengeh'e* (Ziveh- Düdence?) gelirler. Onlara, bu köyün bileşik olan adının aslında iki köyden oluşmasından kaynaklandığı bilgisi verilir.⁴⁶ Aktardıklarına göre, Türk topraklarında bulunan Arpaçay ve Kara-su ırmakları sulama için oldukça elverişli hale getirilebilir yahut yanından geçip gittiği toprağı bereketli hale getirilmeden yanından akıp gidebilir. Suni kanallarla geniş ölçüde dağıtılmış olan ve Aras nehrine dökülen bu ırmağın berrak suları, büyük bir arazi parçasını verimli hale getirmektedir. Ayrıca Arpaçay, Nahçıvan ile Erivan arasındaki ilk sınırı oluşturmaktadır. Onun suladığı bölge hala eski adı olan *Şerur*⁴⁷ yahut *Şeril* olarak bilinmektedir. Oldukça verimli olmasının yanı sıra, canlı ve yoğun nüfuslu bir yerdir. Onlar, Arpaçay'ın suladığı bu verimli arazide pirinç ve pamuk yetiştirildiğinden bahsederler. Özellikle pirinç ekiminin daha yaygın olduğunun altını çizerek. Zira nehrin sağladığı bol su nedeniyle, bu bölgede yetişen pirinç daha geniş saplı, oldukça parlak ve iri tanelidir. Buna ek olarak, bölgede 5 ila 20 kat arasında pirinç üretilmektedir. Yörede yetiştirilen pamuk ise Nahçıvan'a gelmeden önce gördükleri pamuktan yaklaşık olarak iki kat daha büyüktür. Ancak Amerika'nın güneyinde yetiştirilen pamukla ne sap uzunluğu, ne koza büyüklüğü ne de lif uzunluğu bakımından karşılaştırılmaz. Seyyahlar daha önce bölgede buldukları bir köyde aydınlatma için tereyağının yakılarak kullanıldığına şahit olduklarını, Azerbaycan'da yahut bu bölgede de Hint yağı bitkisinin pamukla birlikte ekildiğini ve bu bitkinin yağının lambalarda kullanıldığını vurgularlar. Ayrıca iklim koşullarının yahut toprağın bu bitkinin yetişmesine izin vermediği köylerde ise katı hayvan yağının lambaların içine yerleştirilerek aydınlatma sağlandığını, şehirlerde ise bunun yerini mumların aldığını aktarırlar.⁴⁸

Smith ve Dwight, Aras vadisinin Kür vadisinden daha dar olduğunu söylerler ve bu vadinin verimliliğine dair şu bilgileri aktarırlar:

Takip ettiğimiz yol, nehre sınır olan alüvyonlu arazinin aşağı kısmı olduğu için Aras vadisinin verimliliğini teyit edebilecek bir fırsatımız olmadı. Ancak yolumuz üzerinde geçen iki yahut üç ırmak kolu tarafından sulanan araziler, bize bu bölgenin verimliliğinin abartıldığını düşünmemize yol açtı. Zira burada sürekli bir sulama sistemi olmadan üretim yapılması mümkün değildir. Bunun için suyun bazen çok uzak mesafelere suni kanallarla taşınması gereklidir. Böylece eğer bu tür bir sulama kanalı yapılamazsa, bırakın ürün elde etmeyi burada bir çimen bile yetişmez. Etraftaki dağlar ise ağaçlarla kaplı Karabağ yahut Erzurum'daki yaylalar gibi yeşillik içinde değildir. Burada ancak geçişe izin vermeyen dik uçurumlar ile üzerinde bir tutam dahi çimen olmayan toprak görürsünüz. Bu toprakların beyazdan kırmızıya kadar değişen değişik renkleri

⁴⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 80.

⁴⁷ Günümüzde Şerur, Nahçıvan'a ait olan yedi bölgeden biridir bkz. Serhat Zaman, *Siyasi Coğrafya Açısından Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti*, Pegem Akademi, Ankara, 2014, s. 7.

⁴⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 78.

size bitki örtüsü bakımından fakir olmasına rağmen bölgenin adeta bir mineral krallığı olduğunu gösterir. Köyün çok yakın çevresi dışında tüm vadi ve dağda tek bir ağaç bile yoktur. Yakın çevrede bulunan köylerdeki evler çamurdan inşa edilmiş ve bu evlerin belli bir kısmı yeşil meyve ağaçları arasında saklanmış bir görüntü vermektedir. Bu görüntü dışarıdan hoş bir manzara yaratmaktadır. Ayrıca kış aylarında ısınmak için kullanılmak üzere her evin önünde hayvan tezekleri istiflenmiştir. Her gittiğimiz yerde gördüğümüz bu tezek yığınları evlerden daha fazla dikkatimizi çekti.⁴⁹

Verilen bilgilerden, İki öncü misyoner Smith ve Dwight'ın Nahçıvan ve çevresine yaptıkları gezi esnasında bölgenin arazi yapısı, bitki örtüsü, önemli su kaynakları, tüm dünyaca bilinen efsanelere konu olmuş olan ve bölgenin en önemli sembollerinden biri olan Ararat Dağı'na dair oldukça detaylı gözlem ve inceleme yaptıkları ve bunları ayrıntılı bir şekilde kayıt altına aldıkları anlaşılmaktadır.

2. Sosyo-Kültürel Yapı

Seyyahların verdikleri bilgilerin büyük bir kısmını fizikî tasvirler oluşturmasına rağmen, onların ayrıca bölgenin sosyo-kültürel yapısından da söz ettikleri görülür. Bu bağlamda, misyoner oldukları da göz önüne alınır, Smith ve Dwight'ın Nahçıvan ve çevresinin sosyo-kültürel yapısına duysuz kalmaları beklenemez.

Smith ve Dwight ilk olarak pek çok seyyahın gezi notlarında sıkça yer verdikleri gibi Nahçıvan şehrinin nüfusuna dair bilgi vermeye yönelirler. Aslında Nahçıvan şehrinin nüfusu hakkındaki bilgiler ya Nahçıvan Hanlığının kurulmasından yahut hanlığın Rusya tarafından işgalinden sonraki döneme aittir. Hanlıklar dönemindeki bazı kaynaklarda Nahçıvan şehrinin nüfusuna dair bilgiler yeterli olmasa da, bu kaynaklar, şehirdeki nüfusu oluşturan dinî unsurların belirlenebilmesi bakımından önemlidir. Örneğin, 18. yüzyılda Nahçıvan'da bulunan Fransız gezgin J. Chardin şehrin %80'ninin yıkıldığını ve zamanla onarıldığını ve kentte yaklaşık olarak 2.000 kadar hanenin yaşadığı bilgisini aktarır. Yine Mehmedov, K. A. Nikitin'in 18. yüzyılda şehirde 6.000 kişinin yaşadığını ve Müslüman Tatarların (Azerbaycan Türkü) şehirde çoğunluk oluşturduklarını yazdığını belirtir.⁵⁰ Smith ve Dwight ise 19. yüzyılın ilk yarısında Nahçıvan'da 2.000 Müslüman ve 800-900 kadar Ermeni aile yaşadığını, ancak bunlardan 100 ila 120 Ermeni ailenin bölgenin yerlisi olmakla birlikte, diğer geri kalanının İran'dan gelen göçmen Ermeni aileler olduğunu belirtir.⁵¹ Bilindiği gibi Rusya İmparatorluğu, Azerbaycan'da I. Petro'nun yönetim yıllarından başlayarak Hristiyanların, özellikle de Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi yönünde bir politika izlemiştir. Bu durum sonraki dönemlerde de sürdürülmüş, 1813 yılında imzalanan Gülistan ve 1828 yılında imzalan Türkmənçay Antlaşmasından sonra Ermenilerin büyük bir kısmının Azerbaycan topraklarına göçürülmesi daha da hızlanmıştır.⁵²

Smith ve Dwight, Nahçıvan Hanlığı genelinde, İran-Rus savaşından önce 300 kadar Ermeni ailenin yaşadığı bilgisi dışında, bölgedeki Ermeni nüfusuna dair sağlıklı

⁴⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 79-80.

⁵⁰ İrade Mehmedova, "18.-19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı", *Yeni Türkiye*, S. 60, 2014, s. 16.

⁵¹ Smith, *a.g.e.*, s. 62.

⁵² Mehmedova, *a.g.m.*, s. 1.

istatistiksel bilgi elde edemediklerini vurgularlar. Fakat Nahçıvan merkez Ermeni piskoposunun kendilerine verdiği bilgiye göre, savaş sonrası İran'dan göç edenlerle bölgede yaşayan Ermeni ailelerin sayısı 9.000'e ulaşmıştır. Ancak misyonerler bu ailelerden ne kadarının Nahçıvan ve civarında yerleştirildiğine ilişkin herhangi bir bilgi elde edemediklerini belirtirler.⁵³ Bu bilgilerden, Rusya'nın 1827 yılından önce Revan Hanlığını, akabinde ise Nahçıvan Hanlığını ele geçirmesiyle önemli miktarda bir Ermeni nüfusunu, çeşitli kaynaklarda açıkça belirtildiği üzere, bölgeye yerleştirdiği dikkat çekmektedir. Örneğin, Mehmedova, bazı Rus kaynaklarına atıf yaparak bölgeye yerleştirilen Ermeni nüfusuna dair bazı rakamlar sunar. Ona göre, 1828-1831'li yıllarda Nahçıvan bölgesine 2.387 Ermeni ailesi göçürülmüştür. 1831 yılında Nahçıvan şehri ve eyaletinin köylerine Hoy'dan 408 aile, Tebriz'den 53 aile, Marağa'dan 69 aile, Salmas'dan 1302 aile ile yine Salmas ve Hoy'dan 384 aile, Deykerhan'dan 26 aile ve Urmiya'dan 27 aile olmak üzere toplam 2.291 Ermeni ailesi yerleştirilmiştir. Ayrıca Ordubad'a ve çevresine ise, Tebriz'den 84 aile ve Marağa'dan 182 aile olmak üzere toplam 266 Ermeni ailesi göçürülmüştür. Dolayısıyla 1832 yılında Nahçıvan, İrevan ve Ordubad'ın ait olduğu Ermeni Vilayeti'nde tehcirler sonucu Ermenilerin nüfusu 82.317'ye ulaşmıştır.⁵⁴

Türkmençay Antlaşmasından önce Revan ve Nahçıvan bölgesinde yaklaşık 25 bin Ermeni yaşarken, antlaşmadan hemen sonra bölgeye İran ve Osmanlı Devleti'nden Ermenilerin göçürülmesiyle bu vilayetlerin etnik yapısı Ermenilerin lehine olacak şekilde değişmeye başlamıştır.⁵⁵ Bu bağlamda, sadece 1826-1828 İran-Rus savaşı esnasında İran'dan Azerbaycan'a 18.000 Ermeni ailesi gelmiş, savaş sonrasında yapılan Türkmençay Antlaşmasıyla Ermeni göçleri daha da artmıştır. 1828-1830 yılları arasında İran'dan 40.000'den fazla Ermeni, Osmanlı Devleti'nden ise yaklaşık 84.000 Ermeni, Gence ve Revan bölgelerinin en verimli arazilerine yerleştirilmişlerdir. Rusya'nın Kafkasya'yı, Hristiyanlaştırması veya Ermenileştirmesi 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş ve yaklaşık 1. 300.000 Ermeni bu amaçla bölgeye yerleştirilmiştir. 1823-1827 yılları arasında Dağlık Karabağ'da % 91 Türk, % 8,4 Ermeni; Nahçıvan'da % 86.5 Türk, % 13.5 Ermeni; Erivan'da %76 Türk, % 24 Ermeni vardır. 1830-1834 yılları arasında ise demografik yapı Türk nüfusun aleyhine olacak şekilde düşmeye devam etmiştir. 1920'lerde ise Dağlık Karabağ'da Türk nüfus % 5-6'ya kadar düşmüştür. Bu rakamlar Rusya'nın kasıtlı olarak bölgenin demografisini kendi lehine olabilecek şekilde nasıl manipüle ettiğini de açık bir şekilde ortaya koymaktadır.⁵⁶ 21 Mart 1828'de I. Nikolay'ın fermanı

⁵³ Smith, *a.g.e.*, s. 62.

⁵⁴ Mehmedova, "18.-19. Yüzyılın Başlarında...", s. 16.

⁵⁵ Yeşilot, *a.g.m.*, s. 192-193.

⁵⁶ Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara: TTK, 1988, s. 368. Bölgenin 19. yüzyılda demografik yapısı hakkında bilgi veren başka bir kaynaktaki ise, Smith ve Dwight'ın da yaklaşık olarak bölgede bulunduğu döneme denk düşen 1832 yılında Nahçıvan'da yaşayanların, 17.138'inin Türk, 1.340'ının ise Türkmençay Antlaşması'ndan sonra buraya göç ettirilen Ermeniler olduğu bilgisi verilmektedir. 1873 yılına gelindiğinde ise, Güney Kafkasya'nın % 16.5'ini Ermeniler oluşturmaktadır. Ancak aynı yıl göçler neticesinde Revan'daki Ermeni nüfus % 54'e ulaşmıştır. 1886'daki istatistiklere göre ise Nahçıvan Şehrinde %70.2 Türk, % 29.4 Ermeni, Zengezur'da % 53.3 Türk, %46.3 Ermeni, Ordubad'da %90.2 Türk, % 9.8 Ermeni bulunmaktadır bkz. İsmail Musayev, *Azerbaycan'ın Nahçıvan'ın ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vaziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921. Yıllar)*, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 1996, s. 33-34.

ile Revan ve Nahçıvan hanlıkları arazisinde *Ermeni İli* (Armyanskoy oblast) denilen idari birim kurulmuştur. Albay H. E. Lazarev ve Ermeni sever diplomat ve yazar A. S. Griboyedov bu ilin Ermenilerden oluşması için çaba göstermişlerdir. Çok kısa sürede yeni kurulan bu “ile” İran ve Türkiye’den 130.000 Ermeni göçürüldü. Gülsoy, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’yla birlikte Doğu Anadolu ve Rumeli’nin büyük bir kısmını işgal eden Rusların, buralarda bulunan reayayı çeşitli yöntemlerle Rusya’ya göçe zorladığını yazar. Ayrıca yöntem ne olursa olsun reayanın Rusya’ya göçünün, önceden plânlanmış bir harekât olduğunu belirtir ve bu harekâtın, geniş bir sahayı ve nüfusu kapsadığının altını çizer. Ona göre, Ruslar açısından tek sorun ise, kendileriyle Rusya’ya gitme konusunda ikna edilemeyen Ermenilerdir.⁵⁷ Ancak Rusların bölgede uyguladıkları iki aşamalı bir yöntemle, Ermenileri göçürmeye yönelik çalışmaları sonrasında Erivan’ın nüfusunda ve bu nüfusu meydana getiren toplulukların birbirlerine oranlarında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Sözgelimi, 1828 yılı itibarıyla Erivan vilayetinin nüfusu 106.900 olup, bu nüfusun 81.749’u (% 76) Türklerden, 25.151’i (% 23) ise Ermenilerden meydana gelmiştir. Nüfus oranlarına bakıldığında buradaki çoğunluğu Türkler oluşturmaktadır. Bunun farkında olan Ruslar, Erivan’daki Hristiyan nüfusu artırma çabasına yönelik olarak Ermenileri, bu bölgeye yerleştirmeyi düşünüyorlardı. Bu yüzden İran ve Osmanlı vatandaşlığındaki Ermenilere çeşitli vaatlerde bulunmak suretiyle onların gruplar halinde bu bölgeye yerleşmelerini sağladı.⁵⁸ Çar idari organları tarafından her türlü yardım ve destek alan Ermeniler, Azerbaycan’daki verimli ata topraklarına yerleştirildiler. 1828–1838 yıllarında Nahçıvan Hanlığı topraklarındaki Ermeni nüfusu, 2.511 aile olmak üzere toplam 12.555 kişi idi. Nahçıvan şehrine ise 434 Ermeni ailesi yerleştirilmişti. 1829 yılı başlarında Rus General Paskeviç’in emriyle bölge halkı deftere kaydedildi. Bu kayıtlara göre, Erivan Vilayeti topraklarında yaklaşık olarak 17.000 hane, Nahçıvan’da 4.600 hane ve Ordubad bölgesinde 2.130 hane olmak üzere toplam 23.730 hane yaşamaktaydı. Her bir hanede ortalama 5 kişi olduğu varsayılarak 118650 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. Toplam nüfusun ise 81.749’unu Müslümanlar ve 25131’nin Ermeni olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca İran’dan göç eden Ermeni ailelerden 1829-1832 yılları arasında Erivan’a 366 hane (1.715 kişi), Nahçıvan’a 265 hane (1.110 kişi) ve Ordubad’a 36 hane (182 kişi) yerleştirilmiştir.⁵⁹

⁵⁷ Ufuk Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rumeli’den Rusya’ya Göçürülen Reâyâ*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1993, s. 34. Rusların, reayaya yönelik göç operasyonu iki aşamalıdır: Birinci aşama propaganda ve iknaya; ikinci aşama ise tehdit ve cebre dayalıdır. Birinci aşamanın en karakteristik özelliği, Rusya’ya yapılacak göçlerin önünü açmaya yönelik olmasıdır. Birinci aşamada Ruslar, Ruslarla Osmanlı reayası arasında aracılık yapacak işbirlikçiler bularak ve bu işbirlikçiler aracılığıyla senede birer altın verilerek suretiyle reyanın Rusya’ya tabiiyet etmeleri sağlamışlardır. Rusların, reayaya yönelik göç operasyonunun ikinci aşaması ise, Osmanlı topraklarında kalan reayaya, Rusya’ya göçürülen reyanın sosyoekonomik durumlarının iyileştirildiğini, Rus topraklarının cazibe merkezi haline dönüştürüldüğünü göstermeye yöneliktir bu konuda bkz. Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014, s.170-171; İ. Serrbestoğlu, *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti’nde Tabiiyet Sorunu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 160-179.

⁵⁸ Hacı Y. Verdüyava, “İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine”, *Türkler, Çev. Bilgehan Atsız Gökdağ*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 175-179.

⁵⁹ Yavuz Aslan, ‘Rus İstilasından Sovyet Ermenistan’ına Erivan (Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı (1827–1922)’, *Yeni Türkiye*, S. 38 (Mart-Nisan 2001), (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II), s. 1019-1020.

Mehmedov, İ. İ. Şopen'e atf yaparak, Nahçıvan Hanlığının Aras boyu bölgelerinin Müslüman nüfusunun, 2.210 aileden oluşmak üzere toplam 9.680 kişi olduğunu söyler. Ona göre, Alinceçay bölgesinde 400 Müslüman aileden müteşekkil olmak üzere 1.848 kişi (987 erkek, 861kadın); Nahçıvan'da 979 Müslüman aile olmak üzere toplam 4.194 kişi (2.205 erkek, 1.989 kadın); Ordubad'da 146 Müslüman aile olmak üzere 552 kişi (280 erkek, 272 kadın); Deste'de 317 aileden oluşan 1.533 kişi (810 erkek, 723 kadın); Bilev'de 289 Müslüman aile olmak üzere toplam, 1.210 kişi (605 erkek, 605 kadın); Çenenab'da 79 Müslüman aileden oluşan toplam 343 kişi ikamet etmektedir.

Smith ve Dwight, Nahçıvan'a bağlı olan Şerur bölgesinde bulunan *Ziveh-Düdengeh* (Ziveh-Düdençe?) köyünde ise, öğrendikleri kadarıyla, 100 kadar ev bulunduğu ve bu evlerin tümünün Şerur'da bulunan hemen hemen diğer köyler gibi Müslümanlara ait olduğu bilgisini verirler.⁶⁰ Onların aktardıklarına göre, bu köyde de *Khoik* (Hayık) köyünde olduğu gibi hiç Ermeni nüfus bulunmamaktadır. Dolayısıyla onların anlatımlarından, her iki yerleşim biriminin nüfusunun tamamını Müslümanların oluşturduğu görülmektedir. Onlar bölgenin etnik yapısı içinde Yahudilerin yer almadığına değinirler. Onlara göre, bir zamanlar Nahçıvan'da büyük bir Yahudi gurup yer almasına rağmen ateşe tapan Zerdüştlerin bölgede yaşayan Ermenilere de uyguladıkları daha beter kısımlar yüzünden ya tamamen yok edildiler yahut İran'a gönderildiler. Dolayısıyla Aras vadisinde artık hiçbir Yahudi nüfus bulunmamaktadır.⁶¹

Misyonerler at sırtında *Ziveh-Düdengeh* (Ziveh-Düdençe?) köyünden altı fersah uzaklıkta bulunan Ermeni köyünde en son savaşta hepsinin Maku'dan⁶² göçmüş olan 100 kadar aile yaşadığını söylerler. Ancak evinde konakladıkları kişi onlara Maku'dan bölgeye, köyde yaşayan Ermeni aileleri de dâhil olmak üzere, 1.000 ailenin göç ettiği bilgisini verir. Bu kişi, ayrıca misyonerlere *Ziveh-Düdengeh* (Ziveh-Düdençe?) merkezinde ancak 50 kadar Ermeni aile yaşadığını ve şehrin geri kalan nüfusunun tamamını ise 150 kadar Müslüman Kürt ailenin oluşturduğunu aktarır.⁶³

Misyonerler Nahçıvan'da buldukları esnada kentte ikamet eden Azerbaycan göçmeni olan Ermeni piskoposunu da ziyaret ederler. Bu kişi kırk yaşından daha genç, hali vakti yerinde, iyi görünümlü ve oldukça zeki birisidir. Onların ziyaretleri sırasında herhangi bir dinî tartışmaya sebebiyet vermemek için oldukça ihtiyatlı davranmaya çalışmıştır. Bu görüşme esnasında misyonerler ona bölgede bulunma amaçlarının batıda haklarında çok az şey bilinen Ermenilere dair bilgi edinmek olduğunu söylerler. Piskopos onlara bölgede yaşayan Ermeni cemaatinin içinde bulunduğu kötü duruma, onların kendilerinin şahit olmasının kendisi açısından oldukça üzücü bir durum olduğunu belirtir. Zira piskoposa göre Ermenilerin cahil olması son zamanlara kadar boyunduruğu altında oldukları İslami yönetimden kaynaklanmaktadır. Bu cehaleti ortadan kaldıracak herhangi bir teşebbüs yapılmamıştır ve tüm bölgede eğitim verecek tek bir okul dahi bulunmamaktadır. Smith ve Dwight akabinde piskoposa amaçlarının

⁶⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 80.

⁶¹ Smith, *a.g.e.*, s. 67.

⁶² Smith ve Dwight Ermenilerin gelmiş olduğu Maku'nun bu köyün karşısında ve Aras nehrinin güney tarafında yer aldığını belirtirler bkz. Smith *a.g.e.*, s. 82.

⁶³ Smith, *a.g.e.*, s. 82.

bölgede yaşayan Ermenilere eğitim verecek okullar kurmak olduğunu söylediğinde, piskopos onlara, bunun Ermeniler için iyi bir fırsat olacağını belirtir.⁶⁴ Görüldüğü üzere, misyoner seyyahlar bölgeye geliş amaçlarını açık bir şekilde ortaya koyarak gelecekte Ermeniler üzerinde bölgede planladıkları misyonerlik faaliyetlerinin de bazı işaretlerini vermektedirler. Aslında onların Nahçıvan’da ikamet eden ve Ermenilerin lideri olan piskoposla görüşme amaçlarının bir anlamda nabız yoklamak ve gelecekte uygulamaya sokacakları planlarını ise bu doğrultuda şekillendirmek olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Ermeniler arasındaki bu ilk keşif gezisi misyonerlere amaçları için bu coğrafyanın oldukça verimli bir çalışma sahası olduğunu göstermiştir.⁶⁵

Ayrıca genel olarak misyoner çalışmalarının ortaya çıkardığı sosyo-politik, kültürel öğelerden biri de misyonerlerin nüfuz ettikleri toplulukların ulusal hislerini işlemeleri olmuştur. Amerikan misyonerlerinin de Osmanlı Devleti’nin gerek Avrupa ve gerekse Asya topraklarındaki yürütmüş oldukları faaliyetleri Osmanlı Hıristiyanlarına ulus şuurunun kazandırılması noktasında benzer sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Özellikle Balkanlarda Bulgarlar arasındaki “Bulgarlık” bilinci, Anadolu’daki Ermeniler arasındaki “Ermenilik” bilinci büyük ölçüde misyonerler tarafından verilmiştir. Ermeniler, misyonerlerden dinledikleriyle, aldıkları eğitim ve gördükleri yardımla özellikle dil ve kültür sahasında milli bir alt yapı edinmişlerdir. Bu kazanım onlara siyasi sahada devlet ve vatan konularında bir bağımsızlık düşüncesi aşılamaştır.⁶⁶

Misyonerler *Khoik* (Hayik) köyünde kaldıkları yaşlı bir Müslümanın evinde yaptıkları gözlem üzerinden bölgede yaşayan Müslümanların dinî yaşamlarına ilişkin de bazı bilgiler aktarırlar. Onlara göre, ilk başta ev sahiplerinin eşleri onları çok sıcak karşılamamış, ancak daha sonraki günlerde oldukça sıcak davranmışlardır. Hatta başörtüsüz bir şekilde yanlarına çıkmışlar, onlarla sohbet bile etmişler ve bir yabancı karşısında yapılması gereken İslami ritüellerin çok azını yerine getirmişlerdir. Misyonerler kaldıkları süre zarfında hane halkı ile aralarında oluşan bu samimiyetin ne boyuta vardığını şu örnekle açıklamaya çalışır:

Ailenin en küçük çocuğu Bay Dwight’ın gözlüklerinden o kadar korktu ki, hiç durmadan ağlamaya başladı. Bu durum evin yaşlı kadınlarının batıl inançlarını (nazar değmesi) harekete geçirdi. Zira onlara göre çocuğun hiç durmadan ağlaması kötü gözden kaynaklı bazı kötü şeylerin olacağını habercisi olabilirdi. Kadınlar ona İncil’den dua okumasını istediler. Ermeni din adamlarının bu gibi durumlarda İncil’den dualar okuyup okumadığına dair bir şey söyleyemem.

⁶⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 64-65.

⁶⁵ Aydın, *a.g.m.*, s. 84.

⁶⁶ Aydın, *a.g.m.*, s. 88. Ayrıca örnek olması bakımından Ermeni Milliyetçiliğinin oluşuna misyonerlerin rolü hakkında bkz. İbrahim Erdal, “Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetinin Oluşumunda Yabancı Devletlerin ve Yardım Kuruluşlarının Rolü”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, c. II, s. 350-352; Necdet Sevinç, *Osmanlı’dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri (Okullar, Kiliseler, Yardım Kurumları)*, İstanbul, 2002, s. 148; Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasal Mücadeleler*, Asam Yayınları, Ankara, 2000, s. 164; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005, s. 237-238; Julies Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, London, 1910, s. 106; Mehmet Alparslan Küçük, *Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışı ve Protestan Ermeniler (Türkiye Örneği)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 52-76; Emine Dingeeç, “Amerikan Misyoner Okullarının Ermeni Ayrılcılığı Hareketindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme”, *Yeni Türkiye*, S. 60, 2014, s. 1-10; Gülbadi Alan, “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, *Journal of Islamic Research*, 20(4), 2007, s. 464-475.

Ancak böyle bir istek daha önce bir Rum kilisesinde yapıldığını gördüğüm gibi burada da uygulanan bir ritüel gibi gözüküyor.⁶⁷

Daha sonra, onlar ev sahipleri olan yaşlı Müslüman'ın bir şafak vakti ibadetini gözlemlene şansı elde ederler. Bu Müslüman adam, günün o vaktinde Tanrı'ya yalvarmak için uyanmıştır ve ibadetini yapmaktadır. Ancak tıpkı ailesini yönettiği gibi oldukça uyumsuz bir tonla bunu yapmaktadır. Onun ibadet dili gırtlaktan gelen sesle konuşulan Arapçadır. Fakat yaşlı adamın ibadeti sıkça aile bireylerine verdiği emirlerle kesintiye uğramaktadır. O, dua ederken kullandığı kelimelerin pek çoğunu anlamamakta ve sadece bir kaç kelimeyi o kadar çok tekrar etmektedir ki, en sonunda kendinden geçmektedir. Örneğin, dilinin döndüğü kadar hızlı bir şekilde bir biri ardına en az yirmi yahut 30 kez "Ya Allah" diyerek tekrar etmektedir. Misyonerlerin Müslüman olan ev sahiplerinin ibadetlerine ilişkin gözlemlerinin çok olumlu olmadığı dikkat çekmektedir. Bu yaşlı kişi büyük olasılıkla sufi eğilimli birisi olmalıdır. Akabinde her iki misyoner, evlerinde konakladıkları bu yaşlı adamın ibadet tarzını, onlara bölgedeki seyahatlerinde eşlik eden diğer Müslüman katırcıların ibadet tarzı ile mukayese ederler. Onlara göre, seyahatleri esnasında ibadet ederken pek çok kez gözlemlene şansı elde ettikleri Müslüman katırcı, namaz ibadetlerinde daha düzenli ve ciddidir. Örneğin, misyonerler namaz vakti ondan bir şey yapmalarını istediklerinde bu kişi önce namaz ibadetini yerine getirmek için izin istemekte ve daha sonra kendisinden istenilen işi yapmaktadır. Çoğu kez bu kişi onların gözü önünde ibadetini yerine getirmektedir. Bir keresinde oldukça kalabalık bir ortamda yere seccadesini sermiş ve herkesin ortasında dua okumaya başlamıştır. Ancak Hristiyan bir gurup arasında bile bu işi oldukça ciddi bir şekilde yerine getirmiştir. Bazen duaları herkesin duyabileceği bir şekilde bazen de sadece dudaklarını kıpırdatarak içinden okumuştur. Onlar, bir Müslümanın namaz ibadetinde gözlemleyebildikleri kadarıyla kıyamın (standing), rükûunun (kneeling) ve secdeye yatmanın (prostrating) üç temel vücut pozisyonu olduğunu belirtirler. Ayrıca genelde bölgedeki Sünni Müslümanlar tarafından yapılan başka bir ritüelin olduğunu da sözlerine eklerler. Bu ritüelin ise ibadetin bir parçası olarak sakalın taranması olduğunu belirtirler. Bu büyük olasılıkla, Müslüman katırcının dua ettikten sonra âmin diyerek eliyle yüzünü sıvazlaması ya da düzgün görünsün diye namaz sonrasında sakalını taramasıyla ilişkilidir. Yanlışlıkla ibadetin bir parçası olarak yorumlanmıştır Müslüman katırcı namaz kılarken yaşlı Müslüman gibi ibadetini yarıda kesip onların konuşmalarına katılmaz ve bu dinî ritüel arkadaşlarının ona "Allah dualarını kabul etsin" demesiyle sonlanır.⁶⁸

Smith ve Dwight ayrıca Müslümanları sadece pazarlarda değil cadde köşelerinde bile namaz kılarken görmenin bölgede sık karşılaşılan bir durum olduğunu aktarılar. Bu bağlamda onlar kendilerinin yaptıkları birtakım gözlem ve incelemeler sonunda bölgede yaşayan özellikle aşağı sınıfa mensup Müslümanların, Osmanlılardan hem daha samimi dindar olduklarını hem de daha düzenli ibadet ettiklerini fark ettiklerinin altını çizerek. Buna ek olarak, bölgeyi ziyaretleri esnasında dikkatlerini çeken diğer bir nokta ise bölgede yaşayan Gürcüler, Ermeniler, Nasturiler, Türkler, İranlılar ve Kürtler gibi farklı din ve mezhebe mensup olan milletlerin bilinmeyen bir dilde Tanrıya ibadet etmeleridir.⁶⁹

⁶⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 71.

⁶⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 72-73.

⁶⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 73.

Misyoner seyyahların bölgedeki ziyaretleri esnasında Müslümanların dinî yaşam ve ritüellerine dair oldukça ciddi gözlem ve incelemeler yaptıkları görülmektedir; çünkü onların başat amacının bölgede hayata geçirmeyi düşündükleri kimi misyonerlik faaliyetlerinden önce, bölgenin etnik ve dinî yapısına ilişkin bazı analizler yaparak bilgi toplamak doğrultusunda keşif gezisi yapmak olduğu söylenebilir. Örneğin, Board misyonerleri Anadolu ve Orta Doğu'daki çalışmaları neticesinde bölgenin sosyal, kültürel, ekonomik, dinî, tarihî, sağlık, vs. durumları hakkında edindikleri bilgiler ile yeni stratejiler belirlemişler ve bölgedeki Ermeniler, Gürcüler, Nasturiler ve Keldaniler gibi kimi toplulukların daha yakından tanınması ve bu konuda neler yapılması gerektiği üzerine düşünmüşlerdir. Bu amaçla American Board, Eli Smith ve H. G. Otis Dwight "Ermenistan" adını verdikleri bölgeye gönderilmişlerdir. Smith ve Dwight, yol güzergâhları üzerinde ziyaret ettikleri bir Ermeni köyünde Hristiyanların dinî inanç ve ritüellerine dair de bazı gözlemler yaparlar. Bu doğrultuda deneyimledikleri bir olayı şu şekilde aktarırlar:

Erivan'dan köye döndüğümüzde, köy halkının, gurubumuzda bulunan Antonio'nun gerçek bir Hristiyan olmadığına yönelik iddiaları karşısında çok eğlendik. Zira köylüler tavuğun başını batı tarafına çevirerek kestiği için onun bir heterodoks olduğunu söylediler. Bu bölgede yaşayan Ermeniler herhangi bir hayvanı keserken başını doğu tarafına çevirir ve hayvanın başı üstünde haç işareti yaparlar. Yine Rum kilisesi gibi onların kilisesi de boğulmuş hayvan eti yemeyi katı bir şekilde yasaklamaktadır. Yine Ermeni kilisesi yemek için şah damarı olan hayvanların kesilmesini uygun görmektedir. Bu nedenle, boğulmuş bir hayvanın etini yemek asla dinen uygun olmadığı gibi boğazı kesilmediği takdirde avda vurulan hayvanın eti bile yenmez. Müslümanlar da benzer şekilde boğulmuş bir hayvanın kanına ve etine ellerini sürmezler ve bir hayvanın başını keserken "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla (bismillahirrahmanirrahim) diyerek keserler.⁷⁰

Seyyahların aktardığı bu bilgiler, bölgede yaşayan Hristiyanların bazı dinî uygulamalarının batıda yaşayan Hristiyanlarınkinden farklı olduğuna işaret etmektedir. Aslında bölgeye gelen diğer batılı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarında ziyaret edilen yerin sosyo-kültürel yapısı hakkında bilgi aktarılırken, bu türden farklılıkların altının çizilmesi olgusu dikkat çekmektedir. Bunun temel nedeni, Doğu Hristiyanlığının, Batı Hristiyanlığından ayrılan yönlerini gösterme arzusu olmalıdır. Örneğin, 19. yüzyıl sonlarında Artvin'de bulunan W. Petersen de benzer şekilde şehirde yaşayan Ermenilerin sosyo-kültürel yaşamlarına bakıldığında onların batıdan ziyade doğu coğrafyasına ait olduklarının altını çizer.⁷¹

Misyonerler ayrıca ziyarete ettikleri yerlerin eğitim durumu hakkında da kimi bilgiler aktarırlar. Örneğin, onlar Nahçıvan civarında bulunan Khoik (Hayık) köyünde cami olmadığını, ancak köyün bir mollası olduğunu ve bu kişinin iki yahut üç çocuğa hocalık yaptığını söylerler.⁷² Yine Hayık'dan yaklaşık olarak dört fersah uzaklığında olan Ziveh-Düdengeh'de (Ziveh-Düdençe?) ise dört molların olduğunu ve bunlardan birinin on yahut bir düzine kadar çocuğa dinî eğitim verdiğinden bahsederler. Ayrıca civarda bulunan diğer köylerde de benzer şekilde bir eğitim verildiğini ve bölgede

⁷⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 81.

⁷¹ W. Petersen, *Aus Transcaucasien und Armenien*, Leipzig, 1885, s. 37.

⁷² Smith, *a.g.e.*, s. 71.

daha yüksek düzeyde eğitim veren hiçbir okulun bulunmadığını vurgularlar.⁷³ Yine Ziveh- Dündengeh'den (Ziveh-Düdençe?) altı fersah uzaklıkta olan Dawaly (Davalı?) adındaki Ermeni köyünde tek duvarlı çamurdan yapılmış bir kilise olduğunu, ancak çocuklara eğitim verecek hiçbir okulun bulunmadığını belirtirler. Buna ek olarak, köyde ikamet eden çok az kişinin okuma ve yazma bildiğini vurgularlar.⁷⁴ Görüldüğü üzere, onların bölgenin eğitim durumuna dair verdikleri bilgiler, gerek Müslümanlar gerekse Ermeniler açısından çok farklılık arz etmemektedir. Zira bölgede batılı anlamda eğitim veren hiçbir eğitim kurumunun olmadığı ve çocuklara verilen tek eğitimin mollalar aracılığıyla yapılan din eğitimi olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bölgenin etnik yapısını oluşturan özellikle Müslüman ve Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun okuma ve yazma gibi temel becerilerden yoksun olduğu dikkat çekmektedir.

Smith ve Dwight bu köyde yaşayan bazı insanların kılık ve kıyafetine dair de bilgiler aktarırlar. Onlara göre, köyde yaşayan ve Osmanlı tarzı şalvar ve başına fes takan gurup Kürtlerdir. Ayrıca bu etnik gurup Karabağ'ı oluşturan nüfus bileşeni içinde de yer almaktadır. Onlar, bu yerleşim birimini Erivan'dan ayıran iki dağlık bölgede yaşamaktadırlar. Ayrıca bu nokta Dawaly (Davalı?) köyünden çok uzak değildir. Onların yaşadıkları diğer dağlık bölge ise Şuşa'dan Nahçıvan'a giderken geçtikleri yolun güney tarafında yer almaktadır. Adı geçen ilk bölgede 1.500, diğer bölgede ise 1.700 Müslüman Kürt aile yaşadığı söylenmektedir. Ancak misyonerler bu sayının muhtemelen kendilerine söylenen rakamdan daha kalabalık olduğunu belirtirler. Buna ek olarak, Kürtlerin yaşadığı bu iki bölgede dağınık bir biçimde Ermenilere ait çok sayıda evler de bulunduğu bahsediler.⁷⁵

Onlar, bölgede yaşayan Kürtlerin dikkat çekici kimi özelliklerine dair gözlemlerini şu şekilde aktarırlar:

Bu insanlar, göçebe bir yaşam tarzı sürmektedirler. Kış aylarında tıpkı Türkçe konuşan ve benzer şekilde Kür vadisine göç eden komşuları gibi, iklim bakımından daha mutedil olan Aras vadisine göç ederler. Kışın çok soğuk aylarını köylülerin kendilerine sağladığı evlerde yahut çadırlarda geçirirler. Örneğin, bu köyde de bu şekilde kısa süreli göç eden çok sayıda Kürt aile bulunmaktadır. Hatta bunlardan bir yahut iki aile, bizim kaldığımız ahırın bir başka tarafında ikamet ediyordu. Diğer yerlerdeki Kürtler gibi, onlar da tabiatları gereği hırsızdılar. Ancak Rus hükümeti, onları, zarar vermeyen vatandaşlar haline dönüştürmeye çalışmaktadır. Onlar ayrıca oldukça cahil ve eğitimsiz bir topluluktur. Buna ek olarak, onların Müslümanlıkları da ikiyüzlüdür. Örneğin Şuşa'da görev yapan misyonerlerimiz onların köylerini ziyaret ettiklerinde peygambere karşı oldukça kötü sözler ettiklerine şahit olmuşlardır. Bununla birlikte Ruslardan korkmasalar her daim şiddete başvurmaya da hazırdılar.⁷⁶

⁷³ Smith, *a.g.e.*, s. 80.

⁷⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 82.

⁷⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 82.

⁷⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 82-83.

Sonuç

19. yüzyılın ilk yarısında Protestan faaliyetlerin örgütlenmesi amacıyla Doğu'ya bir gezi düzenleyen Eli Smith ve H.T.O Dwight, bu seyahatleri esnasında güney Kafkasya'nın önemli stratejik noktalarından biri olan Nahçıvan bölgesine de uğramışlardır. Onların bölgeye yaptıkları bu gezi sırasında, görevlerinin de bir uzantısı olarak Nahçıvan ve çevresine dair ayrıntılı gözlemler yaptıkları ve bunları kayıt altına aldıkları anlaşılmaktadır. Bu kayıtlar nesnel olarak bir değerlendirilmeye tabi tutulduğunda, her iki misyonerin, diğer seyyah ve araştırmacıların ekseriyetinin yaptığı gibi, özellikle bölgenin fiziki yapısına önem verdikleri görülmektedir. Bunun temel nedeni, onların gelecekte bölgede gerçekleştirmeyi düşündükleri misyonerlik faaliyetleri nedeniyle, bölgeyi daha yakından tanımak istemeleri ve bu doğrultuda planlarını şekillendirmek olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca Smith ve Dwight'ın Nahçıvan ve civarındaki bazı yerlerin bitki örtüsü bakımından zengin olmamakla birlikte mineral bakımdan oldukça zengin bir yer olduğunu, özellikle belirtmeleri, 19. yüzyılda Doğu'ya seyahat yapan pek çok seyyah ve araştırmacının bu seyahatlere çıkma amacının sadece yeni yerler görmek ve keşfetmek olmadığını, arkasında ekonomik, siyasal, sosyal vb. başka amaçların da olduğunu düşündürmektedir.

Smith ve Dwight, bölgeye yaptıkları gezilerinde Nahçıvan ve çevresinde yaşayan Müslüman, Ermeni ve Kürtler gibi etnik unsurların nüfusları, dinî yaşamları, eğitim durumları vs. gibi konularda da önemli bilgiler aktardıkları görülmektedir. Ancak onların bölgede yaşayan Ermeni nüfusla daha yakından ilgilendikleri görülmektedir. Seyyahların bölgeye asıl gelme amaçları, Batı'da haklarında çok az şey bilinen Nahçıvan ve çevresinde yaşayan Ermeniler hakkında bilgiler toplamaktır. Örneğin, onların gezi notlarında sıkça Ermenilerin yaşadıkları yerlerde okul kurma projelerinden bahsetmeleri ve bu konuda başta Nahçıvan piskoposu olmak üzere bazı görüşmeler yapmaları, dikkat çekicidir. Aslında her iki misyonerin başta piskopos olmak üzere Ermenilerle bu tür görüşmeler yapmalarının gelecekte bölgede yapmayı düşündükleri misyonerlik faaliyetlerine karşı gerek yetkililerin gerekse halkın tutumlarını öğrenmek amacıyla yapılan bir tür nabız yoklaması olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte, onların bölgede konakladıkları yerlerin oldukça pis ve sağlıksız olduğu yönünde verdikleri bilgiler, bölgenin, seyahat edenler açısından konaklama bakımından önemli problemler ve güçlükler yaratan bir yer olduğunu ortaya koymaktadır.

Smith ve Dwight, bölgede yaşayan Müslümanların sosyo-kültürel yaşamları hakkında da önemli gözlemler yapmışlardır. Örneğin, Müslümanların ibadet biçimleri ve ibadetlerini kendi dilleri dışında anlamadıkları bir dil olan Arapça ile yapmalarını ilginç buldukları ve bölgede yaşayan tüm etnik gurupların da benzer şekilde kendi dilleri dışında başka bir dille ibadet yapmalarını ise eleştirdikleri dikkat çekmektedir. Bu eleştirinin altında, büyük olasılıkla Batı'da İncillerin ulusal dillere çevrilmesi olgusu yatmaktadır. Aslında Doğuda bunun henüz gerçekleşmemiş olmasına şaşırırmaktadırlar.

Sonuç olarak denilebilir ki Smith ve Dwight'ın Nahçıvan ve çevresiyle ilgili verdikleri bilgiler, bölgenin tarihinin, kültürünün, etnik yapısının vb. aydınlatılması bakımından önemini koruyan kaynaklar arasındadır. Verdikleri bilgiler, oldukça özgündür; ancak verdikleri tüm bilgilerin nesnel olduğu söylenemez. Bu bakımdan başka kaynaklarla test edilerek eleştirel bakımdan kullanılmaları daha doğrudur.

KAYNAKÇA

- ALAN, Gülbadi, “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, *Journal of Islamic Research*, 20(4), 2007, s. 464-475.
- ALEM, J. P., *L’Armenie*, Paris, 1962.
- ASLAN, Y., ‘Rus İstilasından Sovyet Ermenistan’ına Erivan (Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı (1827–1922)’, *Yeni Türkiye*, S. 38 (Mart-Nisan 2001), (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II), s. 1017-1028.
- AYDIN, M., Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, s. 19, 2005, s. 80-122.
- BABACAN, H., *1590 (H.999) Tarihli Tahrir Defterine Göre Revan Kazası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1994.
- BADDELEY, J. F., *The Russian Conquest of the Caucasus*, London, 1908.
- BARKLEY, H. C., *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London, 1891.
- BELLİ, O., “Tarih Boyunca Ağrı Dağı”, *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu (7-11 Eylül 2005)*, İstanbul, 2007, s. 4-21.
- BEYDİLLİ, K., *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler*, TTK, Ankara, 1988.
- BUNİYATOV, Z. M., “Azerbeycan”, *DİA*, c. 4, İstanbul, 1991, s. 317-32.
- ELİYEV, F. - M. ELİYEV, *Nahçıvan Hanlığı*, Bakü, 1996.
- DİNGEÇ, Emine, “Amerikan Misyoner Okullarının Ermeni Ayrılıkçı Hareketindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme”, *Yeni Türkiye*, S. 60, 2014, s. 1-10.
- ERDAL, İbrahim, “Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetinin Oluşumunda Yabancı Devletlerin ve Yardım Kuruluşlarının Rolü”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C.II, *Erciyes–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II], (22–24 Mayıs 2008)*, s. 343-358.
- FEDAKÂR, Cengiz, *Kafkasya’da İmparatorluklar Savaşı*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014,
- GÜLSOY, Ufuk, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rumeli’den Rusya’ya Göçürülen Reâyâ*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1993.
- İLGÜREL, M., “III. Murad”, Red. H.D. YILDIZ, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c.10, Zafer Matbaası, İstanbul, 1989, s. 393-401.
- Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, Çev. Yusuf GEDİKLİ, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
- KARADENİZ, Yılmaz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- KARAGÖZ, H., *1590 Tahririne Göre Nahçıvan Kazası*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2001.
- KARAMANLI, H. M., ” Nahçıvan”, *DİA*, c. 32. İstanbul 2006, s. 294-297.
- KILIÇ, Davut Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler, Asam Yayınları, Ankara, 2000.
- KIRZIOĞLU, F., *Osmanlılar’ın Kafkas Elleri Fethi (1451-1490)*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1993.

- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi - Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Rusya, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1987.*
- KURBAN, V., "18.-19. Yüzyıllarda Azerbaycan Şehirlerinde Sosyal ve Siyasi Durum", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 11, S. 1, 2009, s. 177-193.
- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan, *Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışı ve Protestan Ermeniler (Türkiye Örneği)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.
- MADRAN, E., "Seyahatnamelerde Anadolu Kenti", *IX. Türk Tarih Kongresi, (21-25-Eylül 1981)*, c. III, TTK, Ankara, 1985, s. 1303-1322.
- MEHMEDOVA, İ., "18.-19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı", *Yeni Türkiye*, S. 60, 2014, s. 1-34.
- _____, "18. ve 19. Yüzyılların Başlarında Azerbaycan'ın Araz boyu Bölgeleri ve Nüfusu (İrevan, Nahçıvan, Karabağ Hanlıkları Üzerine)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, c. 2, S. 3, 2013, s. 12-22.
- MEMMEDOV, R., *Nahçıvan Şehrinin Tarihi Öçerki*, Bakü, 1977.
- MERÇİL, E., , "İldenizliler (Azerbaycan Atabekleri)", Red. H.D. YILDIZ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 9, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, s. 81-110.
- MINORSKY, V., "Nahçıvan", *İ.A., M.E.B. Basımevi*, c. 9, İstanbul, 1998, s. 34-36
- MINORSKY, V., "Özbek", *İ.A., M.E.B. Basımevi*, c. 9, İstanbul, 1993, s. 488-490.
- MUSAYEV, İ., *Azerbayca'nın Nahçıva'nın ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vaziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921. Yıllar)*, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 1996.
- MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul, 2005.
- Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri -Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy- (1578-1914)*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 4, Ankara, 1992.
- ÖZCAN, Tuğrul, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014.
- PETERSEN, W., *Aus Transcaucasian und Armenien*, Leipzig, 1885.
- RICHTER, Julies, *A History of Protestant Missions in the Near East*, London, 1910.
- SERBESTOĞLU, İ., *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.
- SMITH, E., *Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor and into Gorgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, Vol. II, Corcker and Brewster, Boston, 1833.
- SÜMER, F., *Karakoyunlular*, c. 1, TTK Yayınları, Ankara, 1992.
- _____, "Akkoyunlular", *DİA*, c. 2, 1989, s. 270-274.
- _____, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları*, Ankara, 1976.

- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1988.
- TAVERNIER, J. B., *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Teoman TUNÇDOĞAN, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
- TEKDEMİR, Aziz, “XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilafları ve 1821-1823 Savaşı”, *Karadeniz*, Sonbahar 2009, S. 4, s. 77-95
- TURAN, Ö., “Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O. Dwigth’e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler”, *‘Ermeni Soykırımı’ İddiaları-Yanlış Hesap Talât ve ‘Tehcir’den dönünce*, Der. Mustafa ÇALIK, Cedit Neşriyat, Ankara, 2006, s. 191-230.
- VERDİYAVA, Hacı Y., “İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine”. *Türkler*, Çev. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.175-180.
- YAKUBOVSKIY, A. Yu, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan EREN, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976.
- YEŞİLOT, O., “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, 2008, s. 187-199.
- YILMAZ, Ö., “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, s. 587-614.
- ZAMAN, S., *Siyasi Coğrafya Açısından Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti*, Pegem Akademi, Ankara, 2014.

